

Солиев Абдусалом Рахимович

*Фарғона давлат университети сиртқа бўлим,
ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси ўқитувчиси*

МУСИҚА САНЪАТИНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИЛИШИДА ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИГА МУРОЖЖАТ ЭТИШНИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация:Мақолада мусиқа санъатининг тараққий этилишида халқ қўшиқларига муроҷжат этишни ўзига хос хусусиятлари, ўзбек композиторлари томонидан уларни хор учун мослаштириб, замонавий сайқал беришлари сабабли уларнинг жозибалар ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: асарелла, лад, монодия, гармония, фактура, полифония, канон, антифон, имитация, мелизм, мордент, форшлаг, дирижёр, хормейстер.

Мусиқа санъатининг тараққий этилишида халқ қўшиқларига муроҷжат этишни ўзига хос хусусиятларига эътибор қарасак, профессионал мусиқа - бастакорлик ва композиторлик ижодиёти соҳаси асосий манба бўлиб хизмат қилади. Кўп овозли мусиқа заминида аранжировка, гармониялашга, қисман яқин, лекин услубан бирмунча мураккаб. Композиторлик мактаблари шаклланишида халқ куйларини қайта ишлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, дастлабки босқич вазифасини бажаради, зеро миллий мусиқа услубларини ўзлаштиришда ижодий вазифасини ўтайди. Композиторлардан У.Ҳожибеков, З.Палиашвили, М.Глинка, Э.Григ, Н.Лисенко, Б.Барток, Ж.Гершвин, С.Прокофьев, Л.Яначек ва бошқалар. Ўтмиш ўзбек мусиқа ижрочилиги ва ижодиёти ўзгарувчанлик, оғзакилик каби омилларга асосланган бўлиб, унда халқ ҳамда мумтоз чолғу куй ёки ашула йўлларининг вариантларини яратиш кенг ўрин олган. Мазкур анъанани бастакорлик ижодиётининг таркибий йўналишига айлантириб, Т.Жалилов, Ю.Ражабий ва бошқа ижодкорлар халқ куйларини қайта ишлашнинг монодия заминидаги етук намуналарини яратишган.

Композиторлар ижодидан халқ куйларини қайта ишлаш катта ўрин олиб, Ўзбекистонда мусиқали драма, опера, балет, симфоник мусиқа, кантата, оратория, камер мусиқа жанрлари ўзлаштирилишида муҳим омил бўлди. Бу соҳадаги дастлабки тажриба XIX аср охири – XX аср бошларида Н.Кленовский, Ф.Лейсек, Н.Миронов, К.Абдуллаев, З.Мақсудов ва бошқалар яратган асар ларда композиторлар ўзбек мусиқа мероси хусусиятларини сингдириша олмади. 1920 - 30 йилларда В.Успенский бошқа композиторлар каби халқ қўшиқларидан «Заркокил», «Чаманда гул» кабилар, «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмасида мураккаб ашула ҳамда мақом йўллари, масалан «Найларам», «Чоргоҳ» кабиларни тингловчиларга мўлжаллаб қайта ишлашда кўп овозли мусиқа воситалари айниқ-са, гармония имкониятларидан чекланган ҳолда фойдаланган.

Мусиқа - улкан таъсирчан кучга эга бўлган тарбия воситаси, инсон руҳиятига ҳаётбахш куч бераоладиган жон озуғидир. Қудратли кучга эга бўлган мусиқа ўз жозибаси билан инсон қалбини қамраб олади. Мусиқани қалби гўзалликка иштиёқманд кишиларгина севади, англайди. Мусиқа тинглаш ва уни идрок этиш болалиқдан тарбияланади ҳамда сингдириб борилади. Инсоннинг гўзаллик туйғусини тараққий эттирмай туриб, маънавий баркамоллик ҳақида гапириб бўлмайди. Мусиқа ана шу нозик туйғуларни шакллантириш ва тарбиялашнинг қудратли воситаларидан биридир. Мусиқа бадиий ва тарбиявий аҳамиятга эга санъат туридир.

Халқ мусиқаси минглаб йиллар давомида шаклланиб сайқал топиб, бадиийлашиб юксак поғоналарнга кўтарилган ва ҳар бир халқнинг маданий-маънавий бойлигига айланган. Ўзбек халқ мусиқаси халқнинг турмуш тарзи, ахлоқ-одоби, диний эътиқодининг айрим жиҳатларини ўзида мужассамлаштириб, орзу-умидлари, меҳнатга, Ватанга бўлган муҳаббатни, севгига вафодорликни тараннум этади. Халқ байрамлари, сайиллари, катта йиғинлари, тўй-томошаларини мусиқасиз тасаввур этиб бўлмайди. Уларда янграган ҳар бир куй-қўшиқ, рақс иштирокчиларининг руҳиятига ижобий таъсир кўрсатган. Маросим, байрам ва сайилларда ижро этилган, халқ томонидан яратилган қўшиқлар табиат манзараларига, ижтимоий воқеликка бўлган

муносабатлари натижасида вужудга келган. Ўзбек халқ мусиқаси табиат, жамият ҳодисалари ва инсон ҳулқ-атворидаги гўзалликни идрок этишга, улардан завқланишга хизмат қилади. Барча халқ кўшиқлари муайян шароитда юзага келиб ҳаётни ўзида акс эттиради. Халқ мусиқаси кишилар онгига санъат асарларининг энг таъсирчан воситаси сифатида теварак-атрофда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни сингдиришга ёрдам беради. Халқ кўшиқлари ва мусиқаси ижодкорларни ҳар доим ўзига жалб қилиб келган. Ҳар бир халқ фольклорини қайта ишлаш бастакордан асарларни пухталиқ билан ўрганиб чиқишни талаб этади. Айниқса, бу жараён табиатан бир овозли бўлган халқ кўшиқлари билан ишлашда ўта нозиклик ила намоён бўлади. Кўповозли миллий мусиқанинг шаклланиши ва ривожланишида халқ кўшиқларининг ўрни бекиёсдир. Ўзбек мусиқа санъатида композиторлик йўналиши билан ўчмас из қолдирган, атоқли ўзбек композитори Мутаваккил Бурҳонов ўзбек ва қардош халқлар кўшиқларини қайта сайқал бериб, жамоавий ижро учун мослаштирган биринчи композиторлардан. Унинг бадиий етук даражада қайта ишланган ўзбек халқ кўшиқларидан “Ёрларим” ёки “Тановар”, “Гўзал қизга” ёки “Ганжи Қорабоғ”, қорақолпоқ халқ кўшиғи “Бибигул”, уйғур халқ кўшиғи “Сайра”, тожик халқ кўшиқлари “Зарра гул” ва “Сари кўҳи баланд” каби жўрсиз асарлари ҳали-ҳамон композиторлар ва хор санъати ижодкорларига намуна сифатида хизмат қилиб ижро этиб келинмоқда. Ушбу асарлар ўзбек хор мусиқасининг намунали, ўзига хос йўлбошчисига айланган. Унинг истеъдодли издошлари Собир Бобоев, Ботир Умиджонов ва бир қатор хормейстерлар Ш.Ёрматов, Ж.Шукуров, Е.Нечаев, Н.Шарафиевалар халқ кўшиқларини хор учун мослаштиришиб ўзбек мусиқаси хор ижрочилиқ жанрини бойитдилар. Қайта ишлаш - ижодиётнинг қизиқарли ва мустақил соҳаси бўлиб, ҳар бир халқ кўшиқ маданиятининг бетакрор, ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб бериш, унинг мусиқий тафаккурини очиб бериш имкониятига эга. Қайта ишлашнинг асосий вазифаси турли ифодавий воситалар орқали кўшиқ мазмунининг ўзига хос мазмунлиги, унинг миллий “ранг-бўёқлари”ни очиб беришдан иборатдир. С.Бобоевнинг хор ижрочилиги учун қайта ишлаган “Чаман ичра”, “Яли-яли”, “Галдир”, “Тановар”, “Энди сендек” халқ кўшиқлари ҳозирги кунда ҳам ўқув ва профессионал хорлар дастурида янграб келмоқда. Бу борада, айниқса, устоз дирижёр, ижодкор хормейстер, ўзбек хор санъати билимдони, композитор Ботир Умиджоновнинг юзлаб халқ кўшиқларини қайта ишлаб, янги, яхлит асарларни яратиб хор санъатини халқимизга манзур этишда хизматлари жуда каттадир. У “Илиллаёр”, “Қорасоч”, “Чамандагул”, “Қилпиллама”, “Лапар”, “Галбари” ўзбек халқ кўшиқлари, ҳамда турли Ўрта Осиё халқ кўшиқларидан тожикча “Дилиман”, қозокча “Япурай”, уйғурча “Ўйнамду яхши”, “Долан мекти”, “Алмышан”, “Қомузчу”, “Чалойна” каби нафақат миниатюраларини яратди, шунингдек, мумтоз анъанавий касбий мусиқа бўлмиш мақом намуналарини кўповозли хорга мослаштиришда ҳам Б.Умиджоновнинг ҳиссаси катта. Унинг томонидан қайта ишланган Хуршид ғазали билан “Сегоҳ”, Фурқат ғазали билан “Чоргоҳ”, Ҳофиз ғазали билан “Сарахбори Наво”лар хор ижросида янгича бўёқ ва жаранг билан янгради. Устоз дирижёр жўрсиз хор учун помир халқ кўшиқлари асосида “Дилбаруме”, татар халқ кўшиқлари асосида “Яшлар улони” ва “Бахт нури” сюиталарини ҳам яратди. Б.Умиджонов хормейстерлик фаолияти жараёнида хор ижрочилигининг академик йўлини - миллий хонандалик анъаналари билан мувофиқлаштирди. Ўзбек миллий хор ижрочилигига ўзига хос услуб ва безак топишда Ўзбекистон халқ артисти, хор дирижёри, бастакор Ботир Умиджоновнинг меҳнатлари ва касбий маҳорати бекиёс бўлган. Бу жамоа ўзининг миллий ижро услуби бўйича бошқа хор жамоаларидан ажралиб туради. Хор учун мослаштирилган устозларнинг барча асарларини асосан “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган” хор жамоаси томонидан куйлаб, Ўзбекистон радио ва телевидениясининг олтин фонди сақланиб келинмоқда. Турли хор жамоалари билан муваффақиятли фаолият кўрсатган устоз профессор Е.Нечаевнинг ўзбек халқ кўшиқларидан “Зар дўппи”, “Наманганнинг олмаси”, “Ҳо лайло”, “Қийик”, уйғур халқ кўшиқлари “Назугум”, “Дутарымнын тарлыры”, “Чырайлигим”, “Серық себде”, туркман халқ кўшиғи “Бибижан”, тожик халқ кўшиқлари “Чашмони сиёҳ ту”, “Мавжи жонон мезанад”, қозок халқ кўшиқларидан “Айтым салемақалам қас”, қорақалпоқ халқ кўшиқларидан “Кызлар сейили”, бугунги кунда ҳам ҳали фаолият кўрсатиб келаётган профессор

Н.Шарафиеванинг “Ўзбекистон тароналари”, “Эй, нозанин”, “Хоразм наволари”, “Сайри боғ”, “Ҳазил”, “Эй меҳрибоним”, “Тасаддуқ”, “Мустаҳзод”, “Наврўз саломи”, “Дейди-ё”, татар халқ кўшиқларидан “Тан атганда”, қорақолпоқ халқ кўшиқларидан “Сондай кулдим” каби бир қатор асарларини ҳам келтириш мумкин. Устозлар кўшиқ жанри, куй мазмуни, мазмуни, оҳангининг таркибини хусусиятларига қараб, хор ёзувининг турли-туман услубларини қўллаганлар. Бир овозли кўшиқларни европача турдаги кўповозли кенг қўламли тараннуми таркибига киришига ва уни овоз ости полифоник ҳамда фактурали жиҳатини шакллантиришга муваффақ бўлдилар.

Халқ кўшиқларини, яъни монодик кўшиқларни хор ижрочилиги учун қайта ишлаш жараёнидаги кўповозлиликнинг динамик суръатининг ўсиш тамойилларини кузатар эканмиз, хор кўповозлилик услубида нисбатан оддий шакл бўлган кварта-квинта интервали, паралелл овозлар ҳаракатини кўришимиз мумкин. Бу ҳаракатлар, айниқса, хорнинг бир қисми чолғу жўрлигини, гармоник фонни ўз зиммасига олган ҳолларда қўлланилади. Ижрочиликнинг бундай услуби чолғу ижрочилигига мансуб “дутор” икки овозлигига хосдир. Халқ кўшиқларини қайта ишлашда антифон, яъни диалог, канонли, имитация йўллардан жуда кўп фойдаланилади, чунки улар мусиқанинг миллий табиатини, унинг турли кўринишларини ёрқин кўрсатиб беришга, ўзбек монодияси шаклини унга хос садолар доирасида очиб беришга кўповозлилик бўёқлари билан бойитишга имконият яратади. Кўповозлиликнинг бошқа услубларининг шаклланишлари қаторида, фольклорнинг қайта ишлашда полифоник хат усулларидан фойдаланиш, профессионал композиторларга ҳамда халқ кўшиқларини қайта ишлаш билан шуғулланувчи хормейстерлар учун ҳам оддий ҳолга айланди. Кўшиқларни қайта ишлашдаги манбаларидан бири усул ҳисобланади. Жумладан, усулнинг ўзбек мусиқасида бадий-ифодавий хусусиятлари бекиёсдир. Турли хил ритмик усулларга бой доиранинг зарбларини ҳам кўповозлиликка мослаштиришда композиторларимизнинг моҳирона, ранг-баранг эффе́ктлардан фойдаланишларини кўраимиз. Халқ кўшиқларини кўповозликка мослаштиришда яна кўплаб колористик эффе́ктлар - юмиқ овоз, унли товушларни вокаллаштириш, махсус бўғин бирикмаларидан “бум-бак”, “ра-на-на”, “рак-так-так”, “ёр-ёр”, “ёроней”, қарсақ чалиш, бармоқларни қирсиллатиш, турли хил хайқаришлардан фойдаланиш кўшиқларни янада мусиқий ривожини бойитади ва кучайтиради. Мелизмлар, форшлаг, мордентлар куйларни янада безаб уларни янада жозибалироқ, нафисроқ, гўзалроқ бўлишини таъминлайди. Бу ижодкорлар ўзбек халқ кўшиқларининг мелодияси, асосий мусиқий йўналишини сақлаб қолган ҳолда кўшиқ хажмини эътиборга олиб хор ижроси учун мослаштирганлар. Кўшиқлардаги матнлар маъносига қараб асосий куй йўналиши гоҳ эркаклар гуруҳига, гоҳ аёллар гуруҳига кетма-кет берилган. Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир халқнинг мусиқа фольклорида бетакрор, фақат шу халққагина хос хусусиятлар ҳам намоён бўлади.

Халқ кўшиқларига мурожат этишни ўзига хос хусусиятлари, мажбурий шарти миллий мелодиясни ўзгартирилмаган ҳолда, яъни мазкур куйнинг ўзига хос бўлган куй ва ритм тафсилотлари билан сақлаб қолинишдир. Маълумки, эстетик ҳиссиётни тарбиялаш инсоннинг ёшлик даврларидан бошланади. Миллий ғурур, миллий туйғу, миллий кадриятлар, анъаналарга садоқат, она заминга ҳурмат - буларнинг барчаси инсонга унинг ёшлик даврларидан бошлаб сингдирилган. Болаларни халқ кўшиқлари асосида тарбиялаш ҳам энг муҳим вазифалардандир. Шу ўринда Ўзбекистон халқ артисти дирижёр, композитор Ш.Ёрматовнинг жуда кўплаб болалар халқ кўшиқларини болалар хорлари учун мослаштирган асарларини таъкидлаб ўтиш жоиздир. “Бойчечак”, “Читтигул”, “Лолача”, “Бу гулшан соз”, “Жамалаги тилло” каби бир қатор болалар халқ кўшиқларини бастакор бир неча йиллик тажрибаларига асосланган ҳолда болалар хори учун мослаштирди. Жамоа ижросида бу кўшиқларнинг тарбиявий аҳамияти, таъсирчанлиги янада кучайди. Демак, халқ мусиқаси орқали инсон руҳиятига эстетик таъсир кўрсатишида ҳаётнинг ҳақиқий гўзалликдан завқланиш қобилиятини, одамлар бахт-саодати йўлида ижодий меҳнат қилишни, маънавий баркамол инсон бўлишга интилишларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради. Куй-кўшиқ инсоннинг инсон бўлиб ижтимоий мавжудот сифатида шаклланиши ва яшаши учун асосий руҳий-маънавий омил ҳисобланади. Халқ кўшиқларининг ҳар бир тури инсонни маънавий жиҳатдан тарбиялашда ўзига хос вазифани бажаради.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, халқ кўшиқларини хоҳ болалар, хоҳ катта ёшдаги хор жамоаларининг биргаликда куйлаши барча инсонларни янада оммавийлашишига, бир-бирларига бўлган меҳрларини уйғотиб, янада яқинроқ англаш, ҳис-туйғуларини ривожланишига ундайди. Халқ кўшиқларини кўповозилик ижро мазмунида ҳам эзгулик ғояларига ҳурмат-эҳтиром, меҳроқибат, ўз тарихи, маданияти билан мағрурланиш, пок виждон, ҳалол меҳнат, яхшилик, садоқатли бўлиш каби инсоний фазилатларнинг маъно-моҳияти ифодаланган. Хор санъати ҳам инсонларни маънавий савиясини, бадиий дидини оширишга, уларни бирлаштиришга ва инсонларда эстетик завқ уйғота оладиган санъат турларидан биридир. Бу санъат соғлом ёш авлодни, ёшларнинг маънавий, бадиий ва ахлоқий маданиятини шакллантиришга, миллий ғурур, ватанпарварлик, нафосат ва ижодкорлик тарбиясини амалга оширишга, дунё қарашини кенгайтиришга, мустақиллик ва ташаббускорликни ўстиришга хизмат қилади.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U.K.Rahmonov. Yoshlarni ma'naviy ruhda tarbiyalashda baxshichilik san'atining o'rni. Oriental art and culture scientific-methodical journal. issn:2181-063x. volume 3 issue 1. march 2022.
2. U.K.Rahmonov. Sozandalar san'atida milliy cholg'ularning o'rni. Oriental art and culture scientific-methodical journal. issn:2181-063x. volume 3 issue 2. june 2022.
3. U.K.Rahmonov. O'zbek xalq musiqa san'atining XVI-XIX asrlar rivojidadagi ilhom baxsh ohanglari. Science and innovation international scientific journal. issn:2181-3337. volume 1, issue 7. 11.11.2022.
4. 13.Soliyev A.R. O'zbek xalqining boy musiqa merosini o'rganishda an'anaviy ijrochilik san'atini o'rni. Oriental Art and Culture, 4(2), 689-693.2023 yil
5. A.R.Soliyev. Ma'naviy-axloqiy tarbiyada o'zbek xalq qo'shiqlari va qarsak aytimlaridan foydalanish. Oriental Art and Culture, 4(2), 669-676. 2023 yil.
6. U.K.Rahmonov. A.R.Soliyev. Sozandalik san'atining barmoqdagi nolalari. innovative developments and research in education, 1(12), 109-119. 2022 yil.
7. A.R.Soliyev. The role of national instruments in forming a harmonious generation in preschool educational institutions. Science and Innovation, 1(1), 637-646. 2022 yil.
8. L.Tursunova. Yoshlar musiqa madaniyatini yuksaltirishning ijtimoiy-falsafiy omillarini hayotga tadbiq etish. Eurasian journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. ISSN:2181-2888. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7964684> 6 January 2023.P- 23-34.
9. L.Tursunova. Musiqa madaniyati tushunchasi mazmun-mohiyati, tarkibiy va konseptual asoslari. Theoretical aspects the formation of pedagogical sciences. International scientific-online conference 09.09.2023. P-20-23.
10. <https://doi.org/10.5281/Zenodo.8330818>
11. L.Tursunova. Of children through the art of music spiritual, esthetic and moral taste qualities explain the content and find. International journal of advanced research in education, technology and management. Published in VOLUME 2| ISSUE 4| ISSN:2349-0012 2023.19.04. P-259-277.
12. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7899255>